

6/2025,
noyabr-
dekabr
(№ 00080)

SOLIQ NAZORATINI TASHKIL ETISHDA XALQARO TAJRIBA VA O‘ZBEKISTONGA TATBIQ ETISH IMKONIYATLARI

Kodirov Aqliddin Hakim o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi mustaqil izlanuvchisi.

Email: aqliddin.qodirov@soliq.uz

ORCID: 0009-0007-0518-9972

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol13_iss6/766

Annotatsiya

Ushbu maqola soliq nazoratini tashkil etish va soliq qarzdorligini undirishning samarali mexanizmlari, shuningdek, xalqaro tajribalarni O‘zbekiston sharoitida tatbiq etish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Maqolada AQSh, Buyuk Britaniya va Yaponiya soliq tizimidagi ilg‘or amaliyotlar o‘rganilgan bo‘lib, soliq qarzdorligini kamaytirish va soliq tushumlarini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlar batafsil yoritilgan. Xususan, maqolada raqamli soliq platformalari, risk asosida soliq auditi, soliqlarni to‘lashda rag‘batlantirish tizimlari va xalqaro ma‘lumot almashinuvi kabi zamonaviy yondashuvlar tahlil qilingan. Shu bilan birga, har bir davlat tajribasining O‘zbekiston sharoitida tatbiq etish yo‘nalishlari va samaradorlik imkoniyatlari keltirilgan.

Maqola soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish, soliq to‘lovchilarning mas‘uliyatini oshirish va raqamli texnologiyalar orqali soliq tizimining samaradorligini kuchaytirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni taqdim etadi. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston soliq tizimida islohotlar olib borish, soliq qarzdorligini kamaytirish va davlat budjeti tushumlarini barqaror oshirishga qaratilgan siyosatni shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Soliq tizimi, soliq to‘lovchi, soliq nazorati, soliq tushumlari, xalqaro tajriba, shikoyat, davlat, budjet.

ОРГАНИЗАЦИЯ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Кодиров Аклиддин Хаким угли

Независимый исследователь Банковско-финансовой академии Республики Узбекистан.

Аннотация

Данная статья посвящена анализу эффективных механизмов организации налогового контроля и взыскания налоговой задолженности, а также возможности применения международного опыта в условиях Узбекистана. В статье изучены передовые практики налоговых систем США, Великобритании и Японии, направленные на сокращение налоговой задолженности и увеличение поступлений в государственный бюджет. Особое внимание уделено современным подходам, таким как цифровые налоговые платформы, аудит на основе оценки рисков, системы стимулирования уплаты налогов и международный обмен информацией. Кроме того, рассмотрены направления применения опыта каждой страны в условиях Узбекистана и оценены их возможности с точки зрения эффективности.

Статья предлагает научно-практические рекомендации по совершенствованию налогового администрирования, повышению ответственности налогоплательщиков и увеличению эффективности налоговой системы с использованием цифровых технологий. Данное исследование может служить основой для проведения реформ в налоговой системе Узбекистана, сокращения налоговой задолженности и устойчивого роста доходов государственного бюджета.

Ключевые слова: налоговая система, налогоплательщик, налоговый контроль, налоговые поступления, международный опыт, жалоба, государство, бюджет.

ORGANIZATION OF TAX CONTROL: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND POSSIBILITIES OF ITS APPLICATION IN UZBEKISTAN

Kodirov Kh. Akliddin

Independent researcher of Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan.

Abstract

This article analyzes effective mechanisms for organizing tax control and collecting tax arrears, as well as the possibilities of applying international experience in the context of Uzbekistan. The article examines advanced practices in the tax systems of the United States, the United Kingdom, and Japan aimed at reducing tax arrears and increasing government budget revenues. Particular attention is given to modern approaches such as digital tax platforms, risk-based tax audits, tax payment incentive systems, and international information exchange. Additionally, the directions for applying the experience of each country in Uzbekistan and their potential effectiveness are assessed.

The article provides scientific and practical recommendations for improving tax administration, enhancing taxpayers' responsibility, and increasing the efficiency of the tax system through the use of digital technologies. This research can serve as a basis for implementing reforms in Uzbekistan's tax system, reducing tax arrears, and ensuring sustainable growth of government budget revenues.

Key words: tax system, taxpayer, tax control, tax revenues, international experience, complaint, state, budget.

Kirish

Soliq nazorati har bir davlatning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, budget tushumlarini oshirish hamda iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda asosiy vositalardan biridir. Samarali soliq nazorati tizimi nafaqat davlatning moliyaviy resurslarini ta'minlaydi, balki soliq to'lovchilarni o'z majburiyatlarini to'liq bajarishga rag'batlantiradi, soliq qarzdorligini kamaytiradi va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlar soliq nazoratini ilg'or texnologiyalar, raqamli monitoring va risk-asoslangan yondashuvlar orqali samarali amalga oshirmoqdalar. Masalan, Yevropa mamlakatlarida va AQShda soliq tekshiruvlarining masofadan turib (kameral) va soliq to'lovchining hududiga borgan holda ya'ni sayyor shakllari iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi, shuningdek, soliq majburiyatlarini kechiktirish va yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi.

So'nggi yillarda boshqa sohalar singari O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida ham keng islohotlar olib borilmoqda. Xususan, soliq nazoratini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi, chunki bu orqali soliq qarzdorligini kamaytirish, davlat budjeti daromadlarini oshirish va iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish mumkin. Shu bilan birga, mamlakatda soliq to'lovchilar orasida soliq savodxonligini yanada mustahkamlash, soliq qonunchiligi me'yorlarini samarali tatbiq etish va raqamli tizimlarni keng joriy etish talab etiladi.

Davlatimiz rahbari o‘z nutqlarida soliq sohasini isloh qilish masalasiga alohida e‘tibor qaratib, “Soliq tizimi shunday bo‘lishi kerakki, u tadbirkor uchun yuk emas, balki uning faoliyatini rivojlantiruvchi omilga aylansin”, deb ta’kidlagan. [1] Ushbu yondashuv soliq nazoratini tashkil etish va o‘tkazish tizimini zamonaviy talablarga mos holda takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Darhaqiqat, milliy soliq tizimimizda samarali soliq nazorati mexanizmlarini yaratish va ularni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqola doirasida soliq nazoratida ilg‘or xalqaro tajribalarning tahlili, ularning O‘zbekiston sharoitiga tatbiq etish imkoniyatlari va milliy amaliyotdagi istiqbollar ko‘rib chiqiladi. Maqola xalqaro tajriba asosida soliq nazoratini samarali tashkil etishning amaliy tavsiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Soliq to‘lovchilarda soliq nazorati tadbirlarini tashkil etish va o‘tkazish samaradorligi yuzasidan qator iqtisodchi olimlar tomonidan o‘zlarining ilmiy ishlarida tadqiq qilingan. Jumladan, xorijiy iqtisodchi olim R.A. Podderyoginning fikriga ko‘ra, “Soliq nazorati – bu davlat organlari tomonidan soliqlarning to‘g‘ri hisoblanishini va o‘z vaqtida budjetga tushishini ta‘minlash maqsadida amalga oshiriladigan tizimli va doimiy nazorat tadbirlarining yig‘indisidir. U ushbu faoliyatni fiskal siyosatning muhim elementi deb hisoblab, uning samaradorligi davlatning budjet barqarorligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatishini ta‘kidlaydi. Podderyogin soliq nazoratini huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy mezonlar asosida amalga oshirishni zarur” - deb hisoblaydi. [2]

Tulane universiteti professori, J. Almn “Soliq nazorati faqat jarima yoki auditdan iborat emas – bu kompleks tizim bo‘lib, fuqarolarni ixtiyoriy ravishda soliqlarni to‘lashga undovchi mexanizmlarni ham qamrab oladi.” – deya ta‘kidlagan. [3]

Xorijiy iqtisodchi M. Keenning ta‘kidlashicha, “Soliq nazorati – soliq siyosatining zarur tarkibiy qismi bo‘lib, uni takomillashtirish budjet tushumlarini oshirish va soliqdan bo‘yin tovlashning oldini olishda asosiy vosita hisoblanadi.” [4]

Yana bir xorijiy tadqiqotchi J. Slemrodning fikricha, “Soliq nazorati bu – soliq tizimining muhim qismidir, u fuqarolarning qonuniy soliqlarni to‘lashga undovchi choralarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon axborot yig‘ish, audit, monitoring va psixologik omillarni ham o‘z ichiga oladi.” [5]

Rossiyalik iqtisodchilar I.V. Simenko va O.A. Bredixina o‘zlarining tadqiqot ishida, “Soliq nazorati bu — soliq tizimining tarkibiy elementi bo‘lib, u davlat moliyaviy nazoratining muhim yo‘nalishidir. Ular nazoratga sistemali, jarayonli va funksional yondashuvlar bilan qarashadi:

- sistemali yondashuv: Bu yondashuvda soliq nazorati moliyaviy nazorat tizimining bir qismi sifatida qaraladi. Uning asosiy maqsadi soliq tizimining barqarorligini ta‘minlash va soliqlarni to‘plash jarayonini samarali boshqarishdir. Sistemali yondashuv soliq nazoratini davlat moliyaviy nazoratining muhim yo‘nalishi sifatida ko‘radi;

- jarayonli yondashuv: Jarayonli yondashuvga ko‘ra, soliq nazorati soliqlarni yig‘ishdagi zarur bosqich sifatida qaraladi. Bu yondashuv soliq yig‘ish jarayonining har bir bosqichini tahlil qilish va nazorat qilish orqali soliqlarning to‘g‘ri va o‘z vaqtida yig‘ilishini ta‘minlashga qaratilgan;

- funksional yondashuv: Funksional yondashuv soliq nazoratini qonunlarga rioya etishni ta‘minlovchi mexanizm sifatida baholaydi. Bu yondashuvda soliq nazorati soliq

to'lovchilarning majburiyatlarini bajarishini nazorat qilish va soliq qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlash vositasi sifatida ko'riladi.” [6]

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining (OCED) ta'kidlashicha “Soliq nazorati samaradorligi shaffoflik, texnologik yondashuv va soliq to'lovchilar bilan o'zaro ishonchga asoslangan bo'lishi zarur. Nazorat tizimlari yaxshi ishlasa, norasmiy iqtisodiyot qisqaradi.” [7]

Mahalliy tadqiqotchimiz B.A. Xolbo'tayev “Iqtisodiy xavfsizlik nuqtai nazaridan soliq tekshiruvlarini muhim vosita hisoblanadi. O'zbekistonda soliq nazorati tizimining kuchli tomonlari mavjud, lekin hali-hanuzda auditorlar tayyorgarligi, tahliliy vositalar va me'yoriy huquqiy asoslar yetarli emas. Soliq tekshiruvlarini iqtisodiyotni soyaviy faoliyatdan xalos etuvchi strategik vosita sifatida ko'radi. Shu bilan birga, korxonalar uchun bu jarayon qo'rqinchli emas, balki rivojlanishdagi maslahat xizmati shaklida bo'lishi kerak.” - ekanligini ta'kidlaydi. [8]

Yana bir mahalliy tadqiqotchilarimizdan biri B.M. Musayevning ta'kidlashicha, “Soliq nazorati – bu davlatning soliq qonunchiligi asosida soliq to'lovchilar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmdir. Soliq nazoratini soliq siyosatining muhim tarkibiy qismi deb biladi. Unga ko'ra, soliq nazorati orqali:

- soliq tushumlari kafolatlanadi,
- budjet intizomi ta'minlanadi,
- soliq to'lovchilarning javobgarlik darajasi oshiriladi.” [9]

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy mushohada, statistik kuzatish, statistik grafiklardan foydalanilgan holda qiyosiy tahlil, ma'lumotlarni guruhlash, abstrakt-mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Ushbu tadqiqot usullari soliq ma'murchiligini, xususan soliq nazorati tadbirlarini tashkil etish va o'tkazish samaradorligini takomillashtirish bo'yicha xulosa va takliflarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

AQShda Internal Revenue Service (IRS) so'nggi 5 yil davomida riskka asoslangan tekshiruvlarni qo'llagan. 2019–2023 yillarda yirik soliq to'lovchilar va korporativ sektor bo'yicha tekshiruvlar 12% ga kamaygan, resurslar samaradorligi oshgan. Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili yordamida yashirin daromadlar aniqlanishi ortgan. Natijada, ushbu yillarda o'rtacha 1,2 milliard AQSh dollari miqdorida qo'shimcha soliq tushumlari olingan. Ushbu holatni quyidagi 1-jadval ma'lumotlaridan ko'rib chiqishimiz mumkin.

1-jadval

AQShda soliq tekshiruvlari soni va uning natijasida budjetga undirilgan soliq tushumlari to'g'risida ma'lumot [10]

Yil	Tekshiruvlar soni (yaxlitlangan)	Qo'shimcha undirilgan summa (mlrd \$)
2019	18 520	0,9
2020	17 840	1,0
2021	17 230	1,1
2022	16 510	1,1
2023	16 260	1,2

Yuqorida ta’kidlanganidek, AQSh soliq organi (IRS) tomonidan o’tkaziladigan riskka asoslangan soliq tekshiruvlari quyidagi tamoyillar bo’yicha amalga oshiriladi:

- soliq to’lovchilarning daromadlari hajmi, sektorlari va soliq tarixiga qarab guruhlash;
- avtomatlashtirilgan monitoring orqali shubhali faoliyatni aniqlash;
- tekshiruv resurslarini yuqori xavf guruhiga yo’naltirish.

Buyuk Britaniya soliq tizimi va soliq ma’muriyatchiligi bo’yicha dunyodagi ilg’or tajribalardan biri hisoblanadi. Soliq to’lovchilar bilan munosabatda raqamli transformatsiyani joriy etish, soliq madaniyatini oshirish va soliqlarni o’z vaqtida undirishga qaratilgan kompleks yondashuvlar ilgari surilgan. Xususan:

1. Raqamli soliq tizimi (Making Tax Digital, MTD)

2019-yildan boshlab Buyuk Britaniya Soliq xizmati (HM Revenue & Customs – HMRC) “Making Tax Digital” dasturini amalga oshirdi. Ushbu tashabbus orqali soliq to’lovchilar va kichik bizneslar soliq hisobotlarini onlayn tarzda, avtomatlashtirilgan tizim orqali yuboriladi. Natijada, soliq tushumlarini to’liq va o’z vaqtida undirish darajasi oshishiga erishilgan. Raqamli tizim soliq ma’muriyatchiligi jarayoni soddalashtirilgan, inson omilini kamaytiradi va xatoliklarni oldini oladi.

2. Transformatsiya va auditi strategiyasi

Buyuk Britaniya Soliq xizmati (HMRC) o’z faoliyatini yaxshilash uchun “Transformation Roadmap” ni ishlab chiqqan bo’lib, unda soliq auditi tizimini optimallashtirish, yuqori riskli soliq to’lovchilarni aniqlash va soliq qarzdorligini oldini olish choralari ko’rsatiladi. Ushbu strategiya asosida, audit tahlili va risk boshqaruvi mexanizmlari kuchaytirilgan, shuningdek, ma’lumotlar bazasi va analitik tizimlar orqali soliq tushumlari samaradorligi oshirilgan.

3. Yashirin iqtisodiyot va soliq to’lovchilarning rag’batlantirilishi

Buyuk Britaniya tajribasida soliq to’lovchilarning ixtiyoriy to’lovini rag’batlantirishga katta e’tibor qaratiladi. Masalan, soliq tushumlarini o’z vaqtida to’lagan korxonalar va jismoniy shaxslarga soddalashtirilgan hisob-kitob va raqamli qulayliklar taqdim etiladi. Shu bilan birga, yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash va soliqlarni undirishda monitoring tizimlari kuchaytirilgan. [11]

Yaponiya soliq tizimi va soliq nazorati sohasida yuqori darajadagi tashkilot va ma’muriy tizimga ega bo’lib, undiriladigan soliq tushumlarini oshirish, soliq to’lovchilarni rag’batlantirish va soliq qarzdorligini kamaytirishga qaratilgan samarali mexanizmlar mavjud. Jumladan:

- Yaponiya davlatida 2010-yillardan boshlab soliq deklaratsiyalarini raqamli formatga o’tkazish kuchaytirilgan. Soliq to’lovchilar o’z hisob-kitoblarini onlayn tarzda yuborishlari mumkin, bu esa xatoliklarni kamaytiradi va soliq tushumlarini to’liq undirish imkoniyatini oshiradi. Elektron platformalar yordamida soliq organlari real vaqtda ma’lumotlarni kuzatadi va soliq qarzdorligini aniqlash jarayoni tezlashadi.

- Yaponiya Soliq agentligi (National Tax Agency – NTA) risk asosida soliq auditini tayinlash tizimini joriy qilgan. Bu tizim soliq to’lovchilarning faoliyati va deklaratsiyalarini tahlil qilib, yuqori riskli segmentlarni aniqlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, korxonalar va jismoniy shaxslarga nisbatan soliq auditi ko’proq raqamli tahlil va statistika asosida amalga oshiriladi.

- Yaponiya tajribasida soliq to’lovchilarning o’z vaqtida va to’liq soliq to’lashini rag’batlantirish mexanizmi mavjud. Masalan, o’z vaqtida soliq to’lagan korxonalar va shaxslar uchun moliyaviy rag’batlar, soddalashtirilgan hisobot shakllari va kechiktirilgan soliq

to'lovlar bo'yicha qulayliklar taqdim etiladi. Shu bilan birga, soliq qarzdorligiga yo'l qo'yganlar uchun aniq jarimalar va tartiblar mavjud.

- Yaponiya boshqa davlatlar bilan soliq ma'lumotlarini almashish orqali soliq tushumlarini oshirishga e'tibor beradi. Xususan, chet el manbalaridan kelgan daromadlar va aktivlar bo'yicha soliq to'lovchilarni nazorat qilish mexanizmlari ishlab chiqilgan. [12]

Xulosa

Yuqoridagi tadqiq etilgan ilg'or xorijiy tajribalardan kelib chiqib quyida beriladigan takliflar kelgusida nafaqat soliq organi tomonidan o'tkaziladigan soliq nazorati tadbirlarini yanada samarali o'tkazilishini, balki budjetga soliq tushumlarini ham barqaror bo'lishini ta'minlaydi deb hisoblaymiz:

- soliq to'lovchilarni rag'batlantirish tizimi ya'ni belgilangan muddatda va to'liq hajmda soliqlarni to'lagan soliq to'lovchilar uchun imtiyozlar va rag'batlar (penya kamaytirish, chegirmalar, sertifikatlar) joriy etish;

- risk asosida soliq auditi ya'ni soliq nazorati resurslarini faqat yuqori riskli soliq to'lovchilarga qaratish;

- xalqaro ma'lumot almashinuvini yo'lga qo'yish ya'ni soliq to'lovchilarning mol-mulki va daromadlari bo'yicha xorijiy ma'lumotlarni olish va soliq tushumlarini tekshirish

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. “Soliq yukini kamaytirish va sohani raqamlashtirish vazifalari belgilandi”. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti, 17 mart 2022. <https://old.gov.uz/oz/news/view/33792>

2. Podderyogin R.A. Nalogovoye pravo. – Moskva: Yurayt, 2018. – <https://urait.ru/book/nalogovoe-pravo-492822>.

3. Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do Ethics Matter? Tax Compliance and Morality. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167268111000560>

4. Keen, M., & Slemrod, J. (2017). Optimal Tax Administration. IMF Working Paper. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2017/01/20/Optimal-Tax-Administration-44555>

5. Joel Slemrod (2019). Tax Compliance and Enforcement. <https://www.nber.org/papers/w24799>

6. Simenko I.V., Bredikhina O.A. Comparative analysis of the concept of tax control. // Vestnik of Institute of Economic Research. Vol. 25, (2022) - P: 88–93.

7. OECD (2020). Tax Administration 3.0. <https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications-and-products/tax-administration-3-0.htm>

8. Холбутаев Б.А. Налоговые проверки и теневая экономика: взаимосвязь и методы воздействия. // Финансы Узбекистана. – 2022. – №3. – С. 24–29. <https://fin.uz/articles/2022-03-xolbutaev>.

9. Musayev B.M. Soliq tizimi va nazorati. – Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti. (2020). 51-b.

10. Internal Revenue Service (IRS). SOI Tax Stats: Historical Table 1 – Selected Income and Tax Items, by Type of Tax, 2019–2023. Washington, D.C.: IRS, 2024. <https://www.irs.gov/statistics/soi-tax-stats-historical-table-1>.

11. HM Revenue & Customs. Making Tax Digital. London: HMRC, 2023. <https://www.gov.uk/government/publications/making-tax-digital>.

12. National Tax Agency. Digitalization of Tax Administration in Japan. Tokyo: NTA, 2023. <https://www.nta.go.jp/english>.